

Emigració i moviments socials a l'època de la família d'Ausiàs March

Jaume Alavedra i Regàs

2. La casa dels March.— No podem imaginar l'espai pròxim a l'infant Ausiàs, si no en mostrem la casa. La casa, en el doble sentit de família i de lloc físic. De la família March de Gandia, dels parents d'Eramprunyà i de Barcelona, així com del pare, Pere March, se'n coneix i reconeix l'honorabilitat arreu de la Corona d'Aragó. Hi ha qui diu que l'origen de la família és hebreu, si era així —cosa més dubtosa que clara—, la conversió al cristianisme i l'aproximació a la casa reial eren un fet llunyà. De Pere March, a més, n'hi ha merescuda memòria, com a cavaller, prohoms de la cort gaudiana, home de lletres..., i com a poeta (Piera, 2002², 16; la puntuació sempre està a l'original).

A partir de la meitat del segle Catorze, els moviments de població a la Corona d'Aragó van ser constants i ininterromputs. En nombre rodó durant dos segles i escaig, la família dels March va protagonitzar innumerables anades i vingudes entre el Principat i el País Valencià en una constant mobilitat entre diferents indrets. Els membres de la casa dels March van acompanyar els següents reis o van participar en campanyes militars peninsulars i a la Mediterrània occidental. Tal com Piera ho qualifica en termes d'honorabilitat, en el fragment anterior, hi excel·leixen grans poetes, a la vegada que personalitats rellevants de la societat catalana.

Entre les migracions, que hom pren en el sentit d'emigracions, immigracions o exilis encetem la nostra proposta. Ens centrem en la potència històrica dels membres de la família que considerem predominants. En especial ens basem en el poeta Jacme March, senyor d'Eramprunyà, a les darreries del segle Catorze i en el nebot, també poeta, Ausiàs March, entrat el Quinze. El fil conductor segueix la successió d'esdeveniments en branques diferenciades, però enllaçades i entreteixides entre Barcelona i València. En aquella tenim, per la proximitat del Baix Llobregat i la dependència de la vida de la capital, la branca de la baronia de l'Eramprunyà d'en Jacme; i en aquesta, cap als meridionals Gandia, Beniarjó i Pardines, la branca valenciana de n'Ausiàs.

En una antroponímia medieval, Bagué ofereix un repertori il·lustratiu de noms en una Catalunya en trànsit a la Baixa Edat Mitjana. En aquell temps, s'estava abandonant el període comtal estrictament agrari i feudal; i s'estaven conformant les burgesies en branques ben relacionades i entrelaçades:

AUSIAS. La nòmina de personatges que portaren aquest nom a la València del temps d'Ausias March, ens la dona Martí de Riquer en una nota a la biografia del poeta: un Ausias Rotlà atestat entre 1434 i 1448, el qual des de Moixent es desafia amb Pere Daviu; Mossèn Ausias de Corella, testimoni, l'any 1443, dels capítols matrimonials del nostre poeta Ausias March i la seva segona muller Joana Escorna; Ausias Torrella de Gandia, casat amb Joana, filla natural del poeta Ausias March. A Catalunya, el poeta i un cosigermà del poeta, pertanyen a la branca catalana de la família, o sia dels senyors d'Aramprunyà, que morí l'any 1459, i un nebot d'aquest ja del segle XVI. Aquest nom de fonts seguí en ús a València i Catalunya durant els segles XVI i XVII (Bagué, 1975:87).

L'objectiu del present treball connota aspectes socials, incidint en les causes de la gran mobilitat. La metodologia s'ajusta a la història dels darrers Annals, la coneguda Escola parisenca, entrecruada amb l'economia. Propera a aquesta, la visió de l'insigne historiador francès, Pierre Vilar, es contempla en profunditat per a aspectes econòmics i operacions financeres, no pas tant fiduciàries, en la Catalunya d'Època Moderna. La bibliografia oferida concreta el reconeixement de deutes en vers els grans historiadors de l'època: Soldevila, Bohigas i Sobrequés. Més recentment i actual en vessant literària, es destaquen Josep Pujol, Lola Badia i Maria Teresa Ferrer i Malloll. En conjunt, les fonts escrites componen un treball sobre famílies i membres de l'oligarquia barcelonina del període. La perspectiva que apuntem es decanta pels moviments socials esmentats on els moviments migra-

Figura 1. Detall de la tomba d'Isabel Marc al monestir de Pedralbes, del que fou abadesa (1409-1411), amb l'escut dels Marc.

toris estan a l'ordre del dia. No obstant això, un hom incorpora els desplaçaments interiors com els d'exili del Pere March, pare, a les possessions a l'interior valencià d'un familiar, fugint de comminacions de la justícia. A la vegada les expedicions militars per les illes de la Mediterrània Occidental certifiquen uns desplaçaments poblacionals incessants, com els del jove Ausiàs. Per tant i respecte a la metodologia emprada, ens situem en dominis d'història social amb connotacions literàries.

Durant les darreries del segle Catorze i començaments del Quinze, hom parla d'aguda crisi. Es va iniciar durant aquell segle, pel contagi de la Pesta Negra, coneguda també com a «mort negra». Està considerada gairebé com el major desastre demogràfic de la humanitat. Es contempla com a la «colossal epidèmia» per natura. Les conseqüències demogràfiques i migracionals van aparèixer dessota un problema microbiològic patògen de proporcions gegantines. A tot estirar la ciència mèdica l'ha classificat en tres fronts: la bubònica, que esdevingué la més comuna; la neumònica, que ocorregué en menor extensió; i la menys freqüent, dita septicèmica sanguínia.

L'impacte fou horripilant, llavors pres i sentit amb una repulsió profunda. Pel cap baix i aproximadament, ocasionà

la desaparició d'un terç de la població europea. Les pautes i la velocitat de propagació resulten encara avui força obscures. En qüestió de dècades, la pesta provocà una intensa davallada de la població al camp. La devastació fou tan gran que despoblà els camps, fent emigrar a les ciutats o fent escapolar grans contingents de població cap a llocs completament aïllats, lliures de l'extensió dels bubons (vid. Cuadrada, 2012). Diverses foren les causes i efemèrides de tal mobilitat social. Tanmateix hi excel·leix la l'any de 1348, d'efectes devastadors i que es perllongà fins l'any 1353. El fenomen de la gran pesta bubònica d'aquest any de 1348 fou succeïda per una sèrie d'altres onades de menor intensitat a llarg de la segona meitat del segle. Després de l'aparició d'aquest primer esclat, el comerç es va estroncar de sobte. Les reparacions pestíferes constants van agreujar l'impacte sobre l'economia i la vida urbana, en una forma que els especialistes han anomenat «depressió» històrica.

Les epidèmies de glànula van forçar migracions cap a les ciutats; ensems de natura ètnica com les dels moriscos, seguint els amos, però mantenint el gruix a les zones rurals de l'interior. En la majoria dels casos, adoptaven sistemes d'evasions, fugides o anades a llocs de residència a d'altres indrets exempts de perills. Al cap i a la fi, la desesperança pertorbava la impotència de reeixir-ne sa i estalvi i esperonava la recerca de millors condicions de vida. Altre fenomen molt diferent va succeir amb els pagesos. En la seva major part, aquests romangueren en els camps i passaren la pesta negra, com van poder, tot mantenir el seu patrimoni i, eixamplant-lo per medi d'adquisicions dels difunts propietaris. La conflictivitat social va augmentar considerablement. En moltes ocasions, es van assaltar tant els masos rònecs com els guarets, els rostolls i les terres sense sembra, desocupades per la mort o emigració dels pagesos que les treballaven. Hom ha parlat d'un segon període de recessió i de «depressió» a partir del tercer quart del segle.

En el còmput global de les conseqüències històriques, el canvi ocasionat esdevingué extremadament profund arreu del territori. El paper dels governs reials en els assumptes econòmics va augmentar, necessàriament, com a conseqüència de servir a les noves exigències de la cort. En períodes de crisi aguda i de canvi institucional, l'estira i arronsa amb l'estament nobiliari anava deixant pas a l'acció de personatges de confiança. Aquests actuaven estretament identificats amb la voluntat reial i el braç transmissor dels cancellers. Entrat el Quinze trastocaren les funcions sota formes de «magnats parlamentaris», en certa mesura, oposats a la corona. En tals circumstàncies, es degué desenvolupar una espècie de crisi en la balança de pagament entre el camp i les ciutats. El fluxe i trasvasament de capital estava anant i venint sense descans. En el major dels casos, es traslladava diners del món rural al sector urbà. Els productors toparen amb uns fets inaudits i s'ajustaren a la resposta a l'epidèmia per canviar actius en direcció a àrees on la demanda de productes de primera necessitat creixia. Els preus, els impostos o les destruccions per les guerres canviaren definitivament el teixit social de la Baixa Edat Mitjana.

Els majors noms del comerç català s'hi veieren arrossegats: els Fivaller (acompanyant ambaixades a Xipre), els Arnau, els Morey o els Pujadas. Les vicissituds conformaren un panorama tràgic, reblat de fugides i evasions cap a d'altres indrets. Les expedicions militars gaudiren de gran fortu-

na. Al Quinze les escapades prenen ja la forma de guerres d'expansió. Els propis vaixells de guerra protagonitzaren un paper comercial de primer ordre, navegant per tot arreu i atracant a un bon grapat de ports. Tanmateix, els contingents de poblacions es van veure impulsats a fugir i cercar nous horitzons. El comerç encaixava els noms dels patricis i dels *ciutadans honrats*, que assumien el comandament almirallat de les flotes catalanes, com fou el cas dels Cabrera i dels Marquet. Les empreses van anar a remolc de l'episodi del Cisma d'Avinyó i de les expedicions pels regnes de les illes sarda, corsa i siciliana i a la Nàpols de terra endins. Aquelles illes, sarda i siciliana, foren bé aventures reeixides per a expedicionaris catalans; bé acollida com a grans magnats; o bé, tombes en les batalles. En la darra illa esmentada, fou on es va aixecar un port d'arribada d'un considerable i elevat nombre de gents, la qual cosa que va fer que la noblesa catalana hi arrelés per segles.

Figura 2. Escuts dels Marc a l'enteixinat de l'antic palau dels Marc a Barcelona, actual centre cívic Pati Llimona .

En relació als orígens, ben aviat es presentaren mobilitats incesants per raons de seguiment de la cort. Pere March era un notari de Barcelona a les darreries del segle Tretze. La seva relació amb la casa reial, assolí encàrrecs de confiança, per a la qual cosa redactà documents capdavanters en el seu temps. Tal és el cas de la redacció del compromís pel casament de l'infant Pere amb Constança de Sicília, i que sembla que és l'origen de la família. A més, entre els encàrrecs excel·lien també missions diplomàtiques i financeres, que promovien viatjant per diversos indrets del Regne. L'any 1301 havia avançat una elevada suma per pagar la retinença del castell del Mallol al castlà, Simó de Gironella. La quantitat fou imposada a un mercader que havia anat a Alexandria quan, trencada la treva en les relacions, els viatges estaven prohibits. El mateix any diverses conteses en despeses de viatges es sumaven als assumptes pendents de pagaments, com els de «draps blancs» o «selles» destinades al rei.

Les correspondències entre la condició de propietaris i l'ordre social venien reglades en prenent el títol de cavaller armat. Sovint es constituïen separades en la jerarquia real de les funcions públiques. L'any 1323, el rei Jaume II cercà líquid financer per a l'expedició de Sicília en les alienacions patrimonials. En aquell moment, Pere March va albirar l'oportunitat de comprar el *mer i mixt imperi*, sota la intenció de preparar afers de cavallers, el feu d'Eramprunyà. El Castell de Eramprunyà va estar sota la jurisdicció del Comtes de Barcelona fins el regnat del rei Jaume II, que el ven a Pere March. Durant el domini del posterior Jacme March II es construeix una doble muralla l'any 1375. Al marge de les fortificacions, una de les raons fou la d'impedir entrades i sortides migracionals sobtades de la gent del camp. El recinte estava dominat per l'edificació eremítica de San Miquel, indret de peregrinació. Va restar en propietat de la família durant uns dos segles. Aviat es van adquirir terres al regne de València. Això devia correlacionar l'expansió de la poderosa nissaga amb possessions de prestigi.

Per aquells moments la propietat estava sotmesa a processos jurídics. Però si es feia la neteja convenient, amb el pas dels anys, empenyia els possessors a prendre embranzida i entrar a l'estament eqüestre.

Tanmateix els negocis en el Baix Llobregat s'havien desenvolupat des de segles abans. Eren anteriors i entraven en relació a l'adquisició de la casa de la Roca, situada en l'interior de la vasta possessió baronial. Era una òptima estratègia per guanyar solvència en litigis. Per exemple, davant de Blanca de Centelles, anterior possessora de la «castlania», es garantien liquidacions de plets. Com a territori del Baix Llobregat meridional, el Senyoriu ofería ample recorregut entre Gavà, Viladecans, tot separant-hi la torre Burgesa, Castelldefels, Sant Climent i Sant Cristòfol de Begues. Aquest espai anava orientat a repoblar les terres, que van estar dominades durant l'Alta Edat Mitjana per la família vescomtal dels Sant Martí, sota domini i advocació de la teneduria de les terres del Monestir de Sant Cugat. L'estructura de pertinença es va mantenir fins a les darreries del segle XIII quan va perdre vigor l'equilibri senyorial en favor del control de la capitalitat de Barcelona (Sanahuja Torres, 1997:973, nota 9).

Jacme March II, Senyor de Eramprunyà fou poeta. Va néixer a València cap a l'any 1336. Fou el segon fill de Jacme March I i de Guillemona d'Esplugues. Els investigadors especulen en relació a la dada del casament per a l'any 1334, considerant l'edat dels dos germans majors, Arnau i Pere. Tant la data de naixement com les dades personals dels primers anys de joventut han promogut força controvèrsia. Per exemple, és incert si en realitat va ésser el segon fill en la línia familiar o en la dinàstica. Cap a mitjans de segle es traslladà a viure a Barcelona. Fou una certa mesura d'emigració barcelonina cap a assumir la vida de conseller i preparar la successió en les propietats d'Eramprunyà.

Figura 3. Escut dels Marc en un lateral de l'església de l'antic monestir de Jonqueres (avui església de la Concepció).

Cap als vint-i-cinc anys accedí a diversos càrrecs com el de jurat en el Consell de Cent o «obrer» de la ciutat de Barcelona. Rescindint el darrer, s'impulsà l'ascens a cavaller armat de Sant Jordi. Tot passant de ciutadà honorat a l'estament nobiliari va desfer la incompatibilitat burocràtica de funcions.

Els patricis gaudien d'un prestigi relatiu a la Catalunya de Catorze, menor que en el regne de Castella en èpoques dels Trastàmars. Per a l'any 1360, el rei Pere el Cerimoniós va dir a Jacme March, amo del castell de l'Eramprunyà i cap de la família burgesa amb alts càrrecs a la cort, que desitjava fer-lo cavaller: «Jatsia que vós siats honorat ciutadà... encara es molt pús honorat orde de cavalleria (Hillgarth, 1983:73)». El rei va demanar-li que ingressés en l'orde dels cavallers. No obstant, es va produir una vacil·lació, no pas desafecció, en la recepció de la proposta que venia del mateix rei en persona. Com a llinatge d'origen en els efectes notariais, les dubtes es presentaven com a conseqüència de fer tal passa definitiva. La decisió implicava l'abandonament sense retorn de la jurisprudència pública. Tanmateix, al cap i a la fi, va acceptar la voluntat reial.

Aquesta relació amb la casa monàrquica degué estretar i cristal·litzar la incorporació a la cancelleria reial del germà Pere i la posterior vinculació amb en el regne valencià.

En aquest sentit i com a cavaller, es mantingué en la posició de conseller i uixer d'armes de Pere el Cerimoniós. Sent armat cavaller en 1376, va comportar empreses i accions de confiança diplomàtica amb Mallorca i Navarra. Jacme March II va lluitar en la guerra contra Castella (1356-1369), la coneguda com la dels dos Peres, oportunitat en la presa de possessió del poder de la casa dels Trastàmars, línia dinàstica castellana fins entrat el Setze. Entrades unes dècades, l'accès a l'estament nobiliari i de cavallers armats va desembocar en càrrecs propers de confiança. Com més tard acabà produint-se en Ausiàs, dessota el títol de falconer reial. Tal tasca proporcionava una llibertat de moviments exempta entre els armats. Les obligacions i el manteniment públic de la pompa reial queien en relaxacions com en les activitats de la caça mitjançant rapinyaires.

Del matrimoni amb Serena de Gualbes va tenir quatre fills: Joan, Pere, casat amb Elionor, filla d'Arnau Ballester, senyor de la baronia de Cervelló, i d'Alamandina; Lluís, senyor successor d'Eramprunyà, casat amb Serena Marquet, filla del vicealmirall Galceran Marquet; i Clara, casada amb Marc de la senyoria de Puigmoltó. Amb una extensa genealogia, els moviments familiars. Connotaren contínues anades i vingudes d'un lloc a un altre segons el focus de l'activitat de la cort. Els caps de les propietats, però, eren comptats i venien fixats per raons de declaracions d'últimes voluntats i d'usos hereditaris, en alguns casos d'usdefruit per ancianitat. Jacme March II és mort a Barcelona l'any 1410, llegant testament en favor de l'esmentat fill Lluís. Es enterrat a la capella familiar del convent dels frares predicadors de Barcelona.

La vinculació amb les esferes del poder reial era una qüestió de família. Els March estaven molt propers a la pròpia persona del rei. L'estretor de les relacions es mostra en els llegats i usdefruits en els testaments atorgats entre familiars. Per exemple l'exemplar del testament de Joan March d'un «digous a XIII de jener, l'any de la Nativitat de Nostre Senyor mil treents noranta-sis», menciona diversos membres:

Si lo dit Jacme March, frare meu, o altre fill primer naxedor del dit pare meu qui vinga a la dita herència e successió dels dits béns, segons que damunt és declarat, o lo dit Guerau de Gualba o l'altre d'ells morran sens fills legítims e de legítim matrimoni procreats e nats quantquequant, ço que Déus no vulla, en aytal cas vull, ordén e man que la part del primer morint torn a l'altre sobrevivent, e així-s seguezca *ad invicem* de la hu a l'altre. E si abduy, los dits Jacme March o l'altre fill primer naxedor del dit mossèn Pere March, et lo dit Guerau de Gualba morran sens fills legítims e de legítim matrimoni procreats e nats quantquequant, ço que Déus no vulla, en aytal cas vull, ordén e man que-ls béns e drets de la dita herència e successió tornen, ço és, la meytat al fill major mascle del honorable mossèn Jacme March et l'altra meytat al fill major mascle del honorat en Leó March, oncles meus, qui ladonchs seran majors d'edat, entre-ls fills mascles de cascú dels dits oncles meus per eguals parts entre aquells. Et vull, ordén e man ab lo present meu testament que, en cas que-l dit Guerau de Gualba vingua a la dita herència e successió dels dits béns meus en tot o en la meytat, que aquell e los descendents mascles de aquell, vinents a la dita herència e successió dels dits béns, hajen a pendre sobrenom o cognom de March e-s hajen a nomenar e intitular en tots lurs contractes del sobrenom o cognom de March, sens altre ajustament o mesclament de sobrenom. Et facen e sien tenguts fer lo meu senyal e armes de March tot tes, sens alcun mesclament, departiment o miga (Garcia-Oliver, 1998:257).

L'herència i successió dels béns corrien paral·leles amb l'aprofitament de propietats de familiars que al·legòricament arribaven a ser condicionades pel parentiu. L'enteniment del gaudi de possessions tirava als lligams de sang, que expressaven l'amor mitjançant la voluntat de parentiu. La memòria mentre era vetllada assolía una dimensió de pèrdua en l'enamorat per afavorir la família. El lligam era privat i estava vedat de retorn quan es debilitava el grau de coherència entre membres. Tal com l'emigrant enyora, aquesta expressió assenyalava una retòrica moral, fonamentada en «raons grosses i figurals», heretades de l'anterior tradició trobadoresca que es deixava en el camí enllà.

Ausiàs March és, efectivament, un retòric eficaç que sap derivar sovint una perspectiva moral de l'estructura mateixa del discurs dels seus poemes, en part pel seu recurs a unes «rahons grosses e figurals» consagrades per la literatura moralitzant i científica i portadores d'un escriure de sentit que, en projectar-se sobre els motius i les imatges heretats de la tradició poètica trobadoresca i posttrobadoresca, en modifiquen substancialment el valor (Pujol, 2009:298).

Sempre el caràcter de la memòria evocava l'enamorat i es comparava a la presó, que arribava amb la pèrdua de l'estimada, tal com les ciutats ho eren. Amor i guerra no eren més que moviments paral·lels de l'espirit en direccions diferents. El judici moral no s'allunyava de l'esfera més íntima, fos entre els poetes, o fos entre els membres de la família. Amb l'estretesa de la vinculació familiar de fons econòmics, les condicions dels llegats i de les últimes voluntats eren creudades i recíproques. Manqués qui manqués primer, es mantenia en la línia directa ordenada i manada dintre del familiar més proper.

En l'avinentesa de la família, Ausiàs March de jove, i gairebé únic hereu va experimentar el pes de la pressió materna, desaparegut el pare. Si era assidu del palau reial i de la cort ducal de Gandia, els festejos el feian anar de corcoll en ésser pretès. En la idea d'escapolir-se, tot just cap als vint anys que corrien del segle Quinze, participà en les guerres d'expansió per a la Mediterrània Occidental de les illes i el regne de Nàpols. Durant el regnat d'Alfons el Magnànim i com a recompensa pel seu coratge en les expedicions. Obtingué títols i reconeixements, com l'esmentat de falconer reial, i la facilitat d'obtenir bones terres i d'establir-se al voltants de Gandia.

Figura 4. Detall del retaule de Sant Sebastià de la col·legiata de Xàtiva, atribuït a Jaume Baco, Jacomat, i que tradicionalment s'ha identificat amb Ausiàs March

Per tant entre l'acció comercial, les guerres a la Mediterrània i la fugida per les epidèmies, els contingents i grups de poblacions heterogènies es van anar desplaçant sense treva. «L'aura de soldat, que generosament ha ofert els seus béns i la seua persona en la defensa dels drets de la nació i del rei, és la millor fortuna (García-Oliver, *op. cit.*, 76)».

En fi, per cloure, els moviments socials van ser la constant durant la segona meitat del segle XV. La raó més poderosa esdevingué de llarg a causa dels successius brots d'epidèmies pestíferes, que devastaren demogràficament el continent europeu. Fossin emigracions fora del territori o immigracions interiors, els canvis provocats assoliren unes proporcions colossals. Els efectes foren horripilants sobre una població esfereïda ontològicament. Aquesta població no tenia una explicació conjuntural, la qual cosa provocà una combinació inexplicable d'esdeveniments fortuïts sota circumstàncies nefastes. La conseqüència acusada fou l'emigració i el moviment de grans contingents que buidaren els camps en traslladar-se als burgs. L'abandonament i fugida cap a les ciutats com la de Barcelona, presenten casos singulars com el de Pere de Sent Climent, representant de la família noble aposentada de Lleida, que emigra cap a la capital.

El segle següent va protagonitzar altres fenòmens migratoris. Durant el Quinze ja passades les onades, les migracions van ser produïdes pel caràcter arrauxat dels joves. Aquesta perspectiva vista de conjunt adopta en Ausiàs March les aventures bèl·liques a la Mediterrània, auspiciades pel rei Alfons el Magnànim. De totes les maneres aviat prenia possessió de terres en recompensa i s'instal·lava definitivament a l'entorn de Gandia per restar-hi definitivament.

Finalment, afegim un fragment del cèlebre poema número 46 d'Ausiàs March. Comença amb els famoses versos: «veles e vents han mos desigs complir,/ ffahent camins duptosos per la mar./ Mentre y ponent contra d'ells veig armar;/ xaloch, llevant los deuen subvenir...», en la versió de Badia (1985:234). Es copsa un dels lirismes marquians més acusat. En el fragment dessota transcrit, es presenta en la forma de la confiança de no témer a la mort en el viatge suprem, l'emigració del darrer i definitiu departiment a l'altra vida.

Yo tem la mort per no sser-vos absent,
per què Amor per mort és anul·lats;
mas yo no creu que mon voler sobrats
pusqua esser per tal departiment (Badía, *ibíd.*, 235)

Bibliografia

Pels comentaris a la bibliografia marquiana, veure Martines (2000). Al marge de les dues publicacions que hem anat lliurant durant les anteriors edicions de les trobades, celebrades a Sant Boi i Gavà, hi afegim uns quants títols esmentats en el text.:

BADIA, Lola (1985): *Literatura catalana medieval. Selecció de textos*. Barcelona, Empúries.

BAGUÉ, Enric (1975): *Noms personals de l'Edat Mitjana. Contribució a la Història cultural del Paísos Catalans*. Palma de Mallorca, Moll.

CUADRADA, Coral (2012): *El llibre de la pesta*. Barcelona, Rafael Dalmau.

GARCÍA-OLIVER, Ferran (1998): *En la vida d'Ausiàs March*. Barcelona, Edicions 62.

HILLGARTH, Jocelyn N. (1973): *La hegemonía castellana 1410-1474*. Barcelona, Grijalbo.

MARTINES, Vicent (2000). «Comentaris a la bibliografia marquiana». Dins, Georges Martin, i Marie-Claire Zimmermann, (compiladors), *Ausiàs March (1400-1459). Premier poète en langue catalane*. Paris, Séminaire d'études médiévales hispaniques de l'Université Paris 13, pp. 375-405.

PIERA, Josep (2002²): *Jo sóc aquest que em dic Ausiàs March*. Barcelona, Edicions 62.

PUJOL, Josep (2009): *Amor i desmemòria. Notes per a la interpretació del poema X d'Ausiàs March*. Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives, Ausiàs March, edició digital basada en l'edició de Rafael Alemany Ferrer (ed.), Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i de Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, pp. 297-320.

SANAHUJA I TORRES, Dolores (1997): «Els Burgès, una família de mercaders a la recerca de l'ascens social». *Anuario de Estudios Medievales*, 27, pp. 969-998.

Agraïments

Agraïm al CEB, molt especial a Elicina, el tracte rebut per la comprensió que han tingut en uns moments que vam estar descentrats, així com la disposició a admetre un treball tardà i en condicions de sincronia amb el recent congrès de l'Asociación Española de Semiòtica, celebrat a Bilbao.